

А. Әмірбекова¹, Қ. Есенова^{2*}, Ж. Ішпекбаев², Ф. Исмаилова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail:kalbike65@mail.ru

2020-2022 ЖЫЛДАРЫ COVID-19 ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ

Аннотация. Мақалада 2020-2022 жылдары пандемия кезінде қазақ тілінің сөздік қорына енген сөздердің лексикалық қабатты толықтыру жүйесі зерттелді. Институционалды дискурс кеңістігінде әсіресе медицина саласына көп енген терминдер типтеріне қарай ажыратылды. «Qazcorpus.kz» электронды ресурсы арқылы ковид-лексемалардың жиілігі анықталды. Сөзжасамдық доминант болатын ковид, корона, карантин сөздерінен жасалған жаңа күрделі сөздердің лексика-семантикалық сөзжасамдық құрылымы зерттелді. Пандемия кезінде пайда болған ауруларды сипаттайтын жаңа перифразалардың жасалымы анықталды. Карантин кезеңінде жазылған БАҚ мақалаларының тақырыптары мен ақындардың өлеңдеріне талдау жасалды. Жаңа терминдер тақырыптық топтарға ажыратылды: терапиялық термин, санитарлы-гигиеналық термин, қоғамдық-саяси термин, ағартушылық термин, психологиялық термин. Сондай-ақ окказионал қолданыстардың белсенділігі, жаңа бейнелі қолданыстардың прагматикалық уәжі қарастырылды. Кірме неологизмдердің гибрид сөздерге айналуы анықталды. Пандемия кезіндегі көңіл айту лебіздері, фобиялық эмоционалды лексиканың көбею факторларын анықтай отырып, қоғамдағы өзгерістер ең алдымен тілде айқын көрініс табатынын растайтын дәлелдер ұсынылды. Мақала материалдары ретінде БАҚ пен Интернеттің жаңа лексикасы алынды. Әлеуметтік желідегі жаңа қолданыстар алынды.

Тірек сөздер: тажтажал, карантин, коронавирус, ковид, неологизм, БАҚ тілі.

Мақала пандемияға қатысты жаңа сөзқолданыстардың тілдік жүйеге ықпалын анықтауға арналған *ИРН АР14870178 (Мемлекеттік тіркелу номері 0122РК00597) «Қазақ қоғамының тілдік контенті: өзгерістер мен жаңарулар (2020-2022 жж. пандемия кезі)»* тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде жазылды.

А. Амирбекова¹, К. Есенова^{2*}, Ж. Ишпекбаев³, Ф. Исмаилова³

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail:kalbike65@mail.ru

Аннотация. В статье исследована система пополнения лексического состава, вошедшего в лексикографический строй казахского языка в период пандемии 2020-2022 годов. В пространстве институционального дискурса были выделены термины, которые активно вошли в сферу медицины. С помощью электронного ресурса «Qazcorpus.kz» была определена частота ковид-лексем. Изучена лексико-семантическая словообразовательная структура новых сложных слов от слов ковид, корона, карантин, являющихся словообразовательными доминантами.

Было обнаружено создание новых перифраз, описывающих болезни, возникшие во время пандемии. Проанализированы темы статей СМИ и стихи поэтов, написанные в период карантина. Новые термины были разделены на тематические группы: терапевтический термин, санитарно-гигиенический термин, общественно-политический термин, просветительский термин, психологический термин. Также была рассмотрена активность окказиональных слов, прагматический мотив новых образных выражений. Установлено, что ряд неологизмов был переведен гибридными словами. Была выявлена частотность слов соболезнований во время пандемии, увеличение фобической эмоциональной лексики. Подтверждено, что изменения и глобальные ситуации в обществе прежде всего ярко выражаются в языке. В качестве материалов статьи были собраны новые ковид лексемы из СМИ и социальных сетей.

Ключевые слова: тажтажал, карантин, коронавирус, covid, неологизм, язык СМИ. Статья написана на основе научного проекта на тему *ИРН АР14870178 (государственный регистрационный номер 0122РК00597) «Языковой контент казахского общества: изменения и обновления (период пандемии: 2020-2022 гг.)»*.

А. Amirbekova², К. Yesenova², Zh. Ishpekbayev², F. Ismailova²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail:kalbike65@mail.ru

CHANGES IN THE LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF THE KAZAKH LANGUAGE DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN 2020-2022

Abstract. The research paper examines the system of replenishment of the lexical layer of words that entered the lexicographic structure of the Kazakh language during the pandemic of 2020-2022. In the space of institutional discourse, terms that have actively entered the field of medicine have been identified. With the help of an electronic resource "Qazcorpus.kz" the frequency of covid lexemes was determined. The lexico-semantic word-formation structure of new complex words, which are dominated by the covid words, *crown*, *quarantine* has been studied. The creation of new periphrases describing diseases that arose during the pandemic was discovered. The topics of media articles and poems of poets written during the quarantine period were analyzed. The new terms were divided into thematic groups: therapeutic term, sanitary and hygienic term, socio-political term, educational term, and psychological term. The activity of occasional words and the pragmatic motive of new figurative expressions were also considered. It is established that a number of neologisms were translated by hybrid words. It was revealed the frequency of words of condolence during the pandemic, and an increase in phobic emotional vocabulary. It is confirmed that changes and global situations in society are primarily clearly expressed in language. As the materials of the paper, new covid lexemes from the media and the social network were collected.

Keywords: *tagtazhal*, quarantine, coronavirus, covid, neologism, media language.

The article is based on a scientific project on the topic of IRN AR14870178 (state registration number 0122RK00597) "*Language content of Kazakh society: changes and updates (pandemic period: 2020-2022)*".

Кіріспе

2020 жылдың наурыз-маусым айларында қазақ тілінде өте қарқынды өзгерістер басталды: қазақ тілі көптеген жаңа сөздермен және ұғымдармен толықты, бірқатар сөздер мен сөз тіркестері жаңа мағынаға ие болды, олардың кейбіреулері қолданылу аясын кеңейтті. Медициналық, әлеуметтік саланың терминдері жалпы қолданысқа көше бастады. Қазақ тілінде тілдік ойынның қарқындылығы артты және тілдік шығармашылық үдерісі жеделдеді. Себебі әлеуметтік желідегі тілдік контент жүйесінде ковид вирусына қарсы жағымсыз әсерін бейнелі жеткізетін сөзқолданыстар көбейді. Пандемия кезеңінің негізгі тірексөздері - covid, coronavirus және corona сөздері болды, өйткені олар осы тарихи кезеңнің символдық сөздері ғана емес, сонымен қатар көптеген узуалды және окказионалды жаңа сөздердің өнімді уәжі болып шықты.

Қазақ тілінің сөздік құрамының дамуы дәстүрлі түрде бірқатар факторлармен анықталады және шартты түрде бұл процесс эволюциялық сипатта болады. Тек әлеуметтік сілкініс кезінде тіл түбегейлі немесе өте күшті өзгерістерге ұшырайды. «Пандемия дәуірінде «сөздер калейдоскоптық жылдамдықпен пайда болды», бұл 2020 жылдың бірінші жартысы болды, COVID-19 коронавирустық инфекциясының таралу кезеңі басталды», - деген болатын Е.С.Громенко (Громенко, 2021).

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2020 жылғы 11 наурызда ресми түрде жариялаған COVID-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясы және оның салдары тілдің даму динамикасына елеулі ықпал жасады. Әлемнің барлық дерлік елдерінде бірнеше уақытқа созылған карантин, әуежайлардың, стадиондардың, мұражайлардың, кітапханалардың, барлық әлеуметтік нысандардың жабылуы, сондай-ақ оның тудырған әлеуметтік, мәдени, саяси сілкіністері қоғамды қатты таң қалдырды, адамзаттық тілдік қарым-қатынас күрт өзгерді. Қазақ тілінде де әлемнің басқа тілдері сияқты, бұл үдерістерге орай сан түрлі өзгерістер болып жатты. Психологиялық ұжымдық күйзеліс тілден айқын көрініс тапты. Вирустың жылдам тарауы, өлім-жітімнің көбеюі халық арасында үрей тудырғаны соншалық, қазақ тіліндегі қорқу, таңғалу, т.б. мағынадағы одағай сөздердің қолданыс жиілігі артты (ойбу, мәссаған, не сұмдық, коронавирус деген бәле, адам басын жұтқан вирус, қазақты қырған вирус). Осындай психологиялық реакцияның нәтижесі БАҚ-та, ресми дереккөздерде кеңінен қолданыла бастағаны соншалық, журналистердің де назарына ілігіп, қарапайым халықтың протологизмдері әдеби жаңа сөзге айнала бастады. Мысалы: *Тәжтажал тойдан ойға бет бұрғызды; Әлеуметтік желіге кіре қалсаң «қазаның арты қайырлы болсын!» деген тілек көп; Қарусыз майданда жаудың апанынан аман шыққан жан; нешінші толқынды күтіп жүргенімізден шатастық.*

Тілтанымдық зерттеулер нәтижесінде пандемия кезеңінде белсенді қолданысқа түсіп, әдеби сөздік қорға еніп үлгерген сөздердің жеке авторлық сөзжасау үлгілері мен оның жиілігін арттырудағы тәсілдері лексикология саласына жанаша зерттеу үдерістерін туғызды, сондай-ақ мерзімді басылымдар мен әлеуметтік желіде тез таралуы мен адамның тез қабылдау реакциялары экстралингвистикалық зерттеулерді талап етті.

Революция және қайта құру дәуірлері, ең алдымен, қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік салаларына (пәндік-концептуалды атауларға) әсер етсе, тарихта тұңғыш рет бүкіл адамзат бір мезгілде уланған дерт, ұзақ карантин барша халыққа психологиялық әсер етті.

Жаңа өмірдің ақиқат шындығы, адамның бағалаушылық пікірі, көзқарасы жаңа сөз жасаудың уәжді маркеріне айналды, жалпыадамзат концептуалды атау беруге бейімделгені байқалды. Осы пандемиялық кезеңдегі жаңа сөзқолданыстардың ағынын Ильясова «сөзжасам көшкіні» деп атады (Ильясова 2021: 539). Бұл бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желідегі адам өмірінің жаңа объективті жағдайларына қатысты көркемдік ойлаудан туған жеке авторлық сөздік қордың ағыны деп тануға болады. Халықтың тапқыр интеллектісінің артқанын, жағдаятқа әсерінің жылдамдығы, баға беру сапасының артқанын көрсетеді. Сондай-ақ жаңа сөзжасам үдерісінде тілойнатымның рөлі маңызды екеніне көз жеткізеді.

Тілдің дамуындағы басты қауіп коронавирустық пандемия кезінде қазақ тіліне еніп кеткен өзге тілдік элементтердің өзіне шолу ерекше ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Себебі кірме сөздердің саны мен қолданыс жиілігі арта түсті.

Материал және әдістер

Мақала материалдары 2020-2022 жылдарда жарияланған БАҚ тілінен, әлеуметтік желілерден жиналды. Яғни пандемия тақырыбына қатысты мақалалар мәтіні жиналды. Ондағы тіркестер, жаңа сөзқолданыстар, жаңа сөздердің тіркестері жинақталды. Сондай-ақ жиналған тілдік бірліктер лексикалық сипатына қарай (төл/кірме сөздер, терминдер, бейнелі сөздер, сленгтер); стилистикалық және прагматикалық мақсатына қарай (экспрессивті-эмоционалды мәтіндер, жаңа клишелер); мақала тақырыптарына қарай, семантикалық сипатына қарай (жаңа мағына, үстеме мағына, концептуалды мағына) іріктелді. Осы тұрғыдан материалдар контент-талдау әдісі арқылы тандалды.

Контент-талдау әдісі бойынша мерзімді БАҚ-тың ішіндегі қоғамдық-ақпараттық, саяси, медициналық газеттердің мәтіндері бөлек жинақталды. Ондағы сөзқолданыстардың жиілігі анықталды. Қоғамдық-ақпараттық БАҚ тілінде *бетперде* қолданылса, медициналық мақалаларда *маска* деп жұмсалған.

Салыстыру әдісі қолданылды. Шеттілдік кірме сөздер мен олардың қазақ тіліндегі аударма-балама нұсқаларының қолданыс жиілігі салыстырылды. Сондай-ақ медициналық терминдердің қоғамдық-әлеуметтік қолданыстағы белсенділігі, яғни тұрмыстық атау ретінде жұмсалып жатқаны салыстырылды.

Лексика-семантикалық талдау әдісі қолданылды. Пандемия кезеңіндегі БАҚ тіліндегі жаңа сөзқолданыстар мен тіркестер мағыналық және тақырыптық топтарға іріктелді.

Коммуникативтік талдау әдісі қолданылды. Жалпыадамзаттың тілдік қатынасында жаңа сөздердің пайда болуына қоғамдық өзгерістің ықпалы оның өміріндегі өзгерістің әсері басты фактор болатыны дәлелденді. Қазіргі ашық алаң, ашық пікір білдіру дәуірінде халық әлеуметтік желіде өз ойын еркін жеткізе береді, яғни тілге көп өзгеріс әкелетін тілдік қолданыстағы еркіндік екені пандемия кезінде айқын көрінді. Мысалы, заң термині «үйқамақ» (домашний арест) пандемия кезіндегі «карантиннің» мағыналас сөзі ретінде кең қолданысқа түсті.

Әдебиетке шолу

Пандемия кезеңіндегі қазақ тіліндегі өзгерістер тұрғысынан қазақстандық зерттеулер аз болғанмен, өз кезегінде жарық көріп отырды. Мысалы, «Қазақстан және covid-19: медиа, мәдениет, саясат» атты мақалалар жинағы (Ергөбек, Темірбекова, 2021.); «Пандемия кезеңіндегі қашықтан оқыту» (Сыдықов Е. 2020); «Коронавирустық пандемия кезінде қазақстандықтардың лексиконында пайда болған неологизмдер» (А. Пиязбаева, Б. Дэвис 2021); «Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі лексикалық инновациялар және семантикалық өзгерістер: ассоциативті сауалнама» (Хасенов, 2022); «Ағылшын тіліндегі баспасөздегі неологизмдердің лингвомәдени аспектілері» (Мадиева, Алым, 2022); «Қашықтықтан оқытуда инновациялық технологияларды қолдану» (Пазилова 2021) мақалалары жарық көрді. Шетелдік тілші ғалымдар коронавирус кезеңінде тілдегі жаңа сөздер жарылысын арнайы әрі үздіксіз зерттеу нәтижесінде «Covidiot? Quarantinis? Linguist explains how COVID-19 has infected our language» атты неологизмдер сөздігін ұсынды (Covidiot? Quarantinis? Linguist explains how COVID-19 has infected our language). «Образ России в эпоху коронавируса: вербальная американская, британская и испанская медиатрансляция» еңбегінде

қоғамдық өзгерістің тіл дамуына елеулі ықпал ететін дәлелдеуші деректермен айғақталған (Желтухина, 2020); «Неологизмы английского языка: репрезентируемые ими области знания, принципы и механизмы создания» (Бабина, 2020); «Language evolution research in the year 2020» (Nolle., 2020); «Словарь русского языка коронавирусной эпохи» (Вальтер., 2021).

Нәтижелер және талқылау

2020-2022 жылдары пандемия кезеңіндегі ақпараттық жаңалықтарды жариялайтын БАҚ беттерінде медициналық, заң, саяси терминдер мен термин-неологизмдер белсенді қолданысқа түсті. Соның ішінде медицинаның тар саласы инфекция терминдері күнделікті қолданыстағы жаттанды сөздерге айналды. Мысалы:

Инфекциялық терминдер: вирусты шырыш, жұқпалы ауру, респираторлық тұмау, ұсақ сілекей тамшылары, инкубациялық кезең, коронавирустың белгілері, коронавирустың таралуы, коронавирустан қорғану, антисептик, жіті респираторлық вирус, жеңіл тұр, ауыр тұр, асқыну дистресс-синдром, эпидемия, бетакоронавирус, қабығы бар вирус, вирусты тамшылар, жанасқан адамды жұқтыру, таралу жылдамдығы, вирус тұрақтау, COVID-19 пандемиясы, вирус тасушы, дерт жұқтырушы, жанана айғақ, растама, Серологиялық зерттеу, реинфекция, өміршең вирус, ауруханашілік инфекция, оңтүстікафрикалық штамм т.б.

Терапиялық терминдер: шаршағыштық, құрғақ жөтел, тыныс алудың қиындауы, қызу көтерілу, өкпе қабыну, салауатты өмір салты, иммунитетті нығайту, арнайы емдеулерсіз, демікпе, оттегі терапиясы, клиникалық зерттеулер, еттікпе, өкпені механикалық желдету, өкпеден алынған сұйықтық, рентген суреттері, шырыш сынамасы, дем жетпеу, симптомсыз науқастар, симптомсыз жағдайлар, иммунитет ұзақтығы, иммунитет қауырттылығы, гуморальді иммунитет, иммуносупрессия, буындардың ауыруы, бас ауруы, диарея, жүрек айнуы, құсу, қақырық, гастроэнтерит симптомдары, мұрынның бітелуі, дәм-иіс сезбеу, науқасқа күтім жасау, маска кию, теріс қысымдағы палата, контаминирленген сұйықтықтар, вирусқа қарсы терапия, симптоматикалық ем, демеуші ем, қан қатуы, қақырықтың жоғарылауы, көктамырлық қан, жасанды өкпе, оттегімен қанығу, өмірді қолдау, жүрек жеткіліксіздігі, ковид-терапия, септикалық шок, иммундық жсауап, келесі зақымдану, өлімді төмендету, метаанализ, өлім-жітімнің жоғарылауы, ағзаны тазарту, т.б.

Санитарлы-гигиеналық терминдер: адамдармен қол алыспау, қашықтықтан амандасу, ауаны тазарту, бөлмені желдету, сақтандыру шаралары, алдын алу шаралары, ауырғандар үшін ұсыныстар, дені сау адамдар үшін ұсыныстар, резеңке қолғаптар, қашықтықты сақтау, қол алысудан аулақ болу, 1 метр қашықтықты сақтау, қол гигиенасы, респираторлық гигиена, сақтық шаралары, қосымша сақтық шаралары, кортикостероидтарды қолдану, ПТР-тестілеу, т.б.

Қоғамдық-саяси сөзқолданыстар: төтенше жағдай, өңірлік штаб, үйде отыру, карантиндік шектеулер, оқшаулаудың қатаң тәртібі, үкіметаралық комиссия, өлім-жітім, қызыл аймақ, сары аймақ, жасыл аймақ, әлеуметтік арақашықтық, 1 метр, барынша оқшаулану, қатаң шектеу шаралары, жүріс-тұрысқа тосқауыл, қауіпті нүктелер, карантиндік орталықтар, жаһандық пандемия, өзін-өзі оқшаулау, дәрі-дәрмек тапшылығы, т.б.

Ағартушылық терминдер: қашықтан оқыту, онлайн-сабақ, онлайн-дәріс, зум, цифрландыру, білімленд, т.б.

Психологиялық терминдер: үрейге бой алдырмау, бейқамдық, психикалық жағдайының өзгеруі, т.б.

Окказионалды қолданыстар: дүниені дүрбелеңге салған тәжтажал; шартарапқа жайылған COVID-19; қара тажал килікті; індетті ауыздықтау; қаза жеткізуші; құлақ аспасаң, өзің жапа шегесің; бас санитар; талайды келместің кемесіне мінгізді; төрт қабырға арасына қуып тықты; әбігерге салған коронавирус; аты жаман ауру; қысылтаяң сәт; әлемді шарпыған "қара дақ"; бекеттер бекінген, базарлар тым-тырыс; күмілжіген жан менен тән сынақта; Жаратқанның сынағы; үйден шықпа, елді сақта!; үй қазіргі – жұмағың! үй қазіргі – қорғаның!; сыртқы жау; маска бойынша қарсы алады, температура бойынша шығарып салады; жүз теңгеден гөрі, антисептик болсын!; бірде Қытайда тұратын коронавирус барлық жолдардың Римге апаратынын білді т.б.

Кірме неологизмдер: локдаун, корона-изоляция, корона-карантин, корона-локдаун, COVID-карантин, ковид-каникул, корона-экономика, антиковид, пандемия, telegram-арна, дезинформация, медиатизация, «коронафобия, ксенофобия, стигматизация, инфодемия, тандем, коронапсихоз, ковид-врач, ковид-бригада, таратқыштар, денарий, зиян келтірушілер, т.б.

Байқағанымыздай, қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінде сөзжасамдық жаңа үлгілер қалыптасты, сөздік қор жаңа атаулармен толықты, кірме сөздер қатары кеңейді. 2020-2022 жылдардағы БАҚ тіліне пандемиялық жағдай жан-жақты әсер еткені күмән тудырмайды: лексикалық жүйе тез өзгеріске ұшырады. Бұл әсіресе тіл арқылы шындықты шынайы суреттеу дағдарыс сәттерінде айқын көрінетінін дәлелдеді. Осы тұрғыдан коронавирус тақырыбына арналған БАҚ мәтіндері тілге жаңа өзгерістер әкелді. 2020 жылғы неологизмдердің тұтас ағымының пайда болуына себеп болды. Байқағанымыздай алғашқы мәтіндер пайда болғаннан бастап және ДДҰ пандемия туралы жариялағаннан бері *коронавирус*, *ковид*, *COVID-19* доминантты бірліктерінің айналасында жаңа сөздер толқыны өте тез пайда болды. Бұл жағдаятты мақала тақырыптарынан да аңғаруға болады.

Мақала тақырыптары: *Тәжтажал:* «Тәжтажал» вирусы – талай өзгерістің басы (Kazislam.kz). Тәжтажал түтіннен қорқады (adyrna.kz/); Тәжтажал тағы өршіді, сақ болайық! (aqtobegazeti.kz/); Қыспаққа алған тәжтажал (qyzylqoga.kz/); Қалқан қойды Тәжтажал алдына (<https://ser-per.kz/>); Тәжтажал тағы бір мықты қазақты жұтты (<https://nl-nl.facebook.com/>); Тәжтажал құрығы ұзарып барады (<https://qazaqtimes.com/>); Шанхай тәжтажал ошағына айналды (<https://qazdauiri.kz/>); Тәжтажал тойдан ойға бет бұрғызды (<https://www.youtube.com/watch?v=zOL4wnZfrT8>) ; Тәжтажал тыйылмай тұр (<https://www.uralskweek.kz/>); Тәжтажал: Тойға тоқтау бола ма? (<https://z-taraz.kz/>); Жер планетасын жұқпалы дерт жайлады (<https://z-taraz.kz/>). *Карантин:* Карантин – озық ойлар кезеңі (<https://egemen.kz/>); Карантин кезеңі әлеуметтік кәсіпкерлікке қалай әсер етуде? (<https://egemen.kz/>); «Қызыл мәртебесі» бар адамдар үшін карантин кезеңі (inform.kz) ; Карантин шулы да даулы оқиғаларға толы болды (facebook.com) ; COVID-19: Карантиннің пайдасы бар ма? (<https://astanatv.kz/>); Карантиннің кезінде көкпар тартқан (<https://egemen.kz/>); "Карантиннің кесірі", "ақша жоқ" (<https://www.azattyq.org/>); Егін егуге карантиннің кедергісі жоқ (<https://baq.kz/>); Лондонда карантиннің ең жоғары деңгейі енгізілді (<https://egemen.kz/>).

Коронавирус: Той, жастар және коронавирус (<https://z-taraz.kz/>).

Ақындардың өлеңдерінің тақырыптары: Мінәжат (Ақберен Елгезек); Дәуір дерті (Әлібек Шегебай); Қамын ойла, өзгенің, өзіңнің де... (Олжас Отар); Үйде бол... (Асқар Дүйсенбі); Жер мен Көктей таныдым ба алыпты? (Толқын Қабылша); Далада біртүрлі бұлқыныс (Жангелді Немеребай) ; Дәрігерлерге арнау (Еркебұлан Серімханұлы); Пандемия (Асылбек Жаңбырбай) ; Қаралы күн (Балғынбек Имашев) ; Коронавирус кет! (М.Омаров) ; Дертке қарсы үндеу (А. Манарбеков). Байқағанымыздай, карантин кезіндегі басты тақырып коронавирус ауруымен күресу болғандықтан, БАҚ тіліндегі лексика-семантикалық жүйе тек лексикалық тұрғыдан ғана емес, стилистикалық, прагматикалық аспектіде еркін белсенділікте жарияланғанын көреміз. Нақтырақ айтсақ,

- лексикалық жүйе бойынша өзгерістер: жаңа төл және кірме атаулар пайда болды, көне сөздер жаңа мағынамен жаңғырды;

- грамматикалық жүйе бойынша өзгерістер: карантин, ковид, коронавирусы тіркес сөздері аналитикалық, синтетикалық тәсілдер арқылы жаға сөз жасалуына негіз болған;

- прагматикалық жүйе бойынша өзгерістер: жағымсыз бағалардың тілдік көрінісі бағалауыш сипатта кеңінен таралды. Коронавирустың перифраз атаулары пайда болды – *қаза жеткізуші*, *аты жаман ауру*, *тұншықтырғыш*, *жаналғыш*, *қара дақ* (*пневмония*), т.б. Сондай-ақ пандемия кезіндегі ауыр жағдайға деген әсерлілік өлеңмен де, әнмен де БАҚ тілі арқылы жетіп жатты. Халықтың күйзеліске түскенін оқырмандардың негатив пікірлерінен көрінді. Бұл да тілдің адамтанымдық қасиетінің қуатты қызметін көрсететін жаһандық жағдаят екенін нақты дәлелдеді;

- стилистикалық жүйе бойынша өзгерістер: окказионалды қолданыстар аргессиялы, аффектілі күйде жарияланды. Бұйрық райлы мақалдар кеңінен қолданылды: Үйден шықпа, елді

сақта! Үй қазіргі – жұмағың! Үй қазіргі – қорғаның! Далаға шықпа, сыртқы жаудан сақтан!
Қолыңды жу! Өзіңді де, өзгені де ойла!

2020 жылдың наурыз-маусым айларында қазақ тілінде өте қарқынды өзгерістер басталды: қазақ тілі көптеген жаңа сөздермен және ұғымдармен толықты, бірқатар сөздер мен сөз тіркестері жаңа мағынаға ие болды, олардың кейбіреулері қолданылу аясын кеңейтті. Медициналық, әлеуметтік саланың терминдері жалпы қолданысқа көше бастады. Қазақ тілінде тілдік ойынның қарқындылығы артты және тілдік шығармашылық үдерісі жеделдеді. Себебі әлеуметтік желідегі тілдік контент ковид вирусына қарсы жағымсыз әсерін бейнелі жеткізетін сөзқолданыстар көбейді.

Пандемия кезеңінің негізгі тірексөздері – covid, coronavirus және corona сөздері болды, өйткені олар осы тарихи кезеңнің символдық сөздері ғана емес, сонымен қатар көптеген узуалды және окказионалды жаңа сөздердің өнімді уәжі болып шықты.

«Qazcorpus.kz» электронды ресурсын пайдалана отырып, ковид лексемалардың жиілігі анықталды.

1-кесте – БАҚ тілінде кездескен жиілігі жоғары ковид лексемалар мен тіркестер

<i>Жаңа атау</i>	<i>Жиілігі</i>
Коронавирус	51 500 000
Карантин	14 300 000
Ковид	21 900 000
COVID-19	7 540 000 00
Пандемия	8 190 000
Вакцина	6 990 000
онлайн	6771000
Антисептик	5 960 000
ИВЛ	3 310 000
Төтенше жағдай режимі	2 240 000
Онлайн-сабақ	185600
Блокпост	1 090 000
Індет	509 000
Бетперде	280 000
Антивакцина	9 110
Тәжтажал	3 250
Интернет-сабақ	2630
үстемеақы	1960
Интернет жылдамдығы	1890
телесабақ	1851
интернет-платформадағы сабақ	1745
мобильді интернетпен қамтамасыз ету	1701
карантин жағдайы	1700
уақытша қиындық	1692
алғы шептегі дәрігерлер	1680
індетті ауыздықтау	1630
Сақтық шаралары	1590
тиісті үстемеақы	1420
әлеуметтік кепілдік	1410
ынталандыру жүйесі	1401
денсаулық сақшылары	1390
жұқпалы аурулармен күресті күшейту	1382
медициналық-биологиялық зерттеулер	1350
модульдік жұқпалы аурулар ауруханасы	1347
диагностикалық тест жүйесі	1340
цифрлы технологиялар	1324
цифрлы Қазақстан	1332
қалыпты шыдамдылық	1313
қоңырауларды қабылдауды жақсарту	1245
ахуалдық орталық	1221
телеграм-бот	1213

Қазақ тілінің сөздік құрамының дамуы дәстүрлі түрде бірқатар факторлармен анықталады және шартты түрде бұл процесс эволюциялық сипатта болады. Тек әлеуметтік сілкініс кезінде тіл түбегейлі немесе өте күшті өзгерістерге ұшырайды.

Жер шарындағы барлық тілдер қоғамда болып жатқан түрлі әлеуметтік жағдайларға, құбылыстарға жауап береді. Қазақ тілі де үздіксіз даму, толығу, өзгеру үстінде. Күн сайын оның лексиконында жаңа сөздер пайда болып, ескіріп, енді бірі қолданыстан шығып, кейбірінің мағынасы өзгеріп, қайта жаңарып жатыр. Соңғы кезде әлемді шарпыған пандемия және елдегі орын алған эпидемиологиялық жағдай да тілге өз әсерін тигізбей қоймады. COVID-19 коронавирустық инфекция пандемиясы мен шектеу шаралары бүкіл әлемнің, оның ішінде Қазақстанның қоғамдық өміріне айтарлықтай өзгерістер әкелді, сонымен қатар тілдің ішкі ресурстары арқылы жаңа атаулардың қалыптасуына кейбір сөзжасамдық құралдардың өнімділігіне, тілдік үдерістердің жедел ағымына серпін берді. Шын мәнінде коронадағдарыс әлемнің барлық тілдерінің сөздік қорын жаңа терминдермен толықтырды. Медициналық терминдерді, IT терминдерді көбейткенмен, агрессивті лексиканың да, жаргон, сленг сөздердің де қатарын молайтты. Фобия, агония лексемаларының қоры арта түсті. Қорқыныш лексикасына аса мән берілмейтін еді. Енді әлемдік лингвистикада фобия лексика қалыптаса бастады. Пандемиямен бірге қазақстандықтардың да лексиконына *орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздер өзгеріссіз ене бастады*. Зерттеу «коронавирустық дәуір» 2020-2022 жылдар БАҚ тілінде және әлеуметтік желідегі тілдік контент арқылы тараған ковид-лексемаларды жүйелеп талдауды мақсат етеді.

Қорытынды

Лексикалық деңгейдегі өзгерістер дискурс пен күнделікті тұрмыстық күй, мінез-құлық мәдениетінің өзгеруіне тікелей байланысты. Біріншіден, вирус туралы, COVID-19 белгілері туралы үздіксіз, тынымсыз ақпараттың үнемі әсер етуі. Яғни карантиндегі мінез-құлық ережелері туралы бірнеше рет еске салу, теледидар, радиоарналарда, әлеуметтік медида талқылау қоғамдық пікірді медициналандыруға алып келді: медициналық терминдер тұрмыстық қолданысқа көшті; салалық терминдік сөз лексикалық жүйенің орталығына айналды, кейбір жағдайларда кең таралған сөздер – неологизмдер қатарына енді, жаңа атаулар қалыптасты. Тілдегі күрт өзгеріс стилистикалық динамикаға елеулі әсер етті.

Екіншіден, вирустың ресми атауы коммуникативті кеңістікте медициналық терминдердің (коронавирустық инфекция, коронавирустық пандемия, COVID-19) жедел ассимиляциясы нәтижесінде көптеген ауызекі атауларға ие болды.

Үшіншіден, табиғи тілдердің басты қасиеттерінің бірі - сөйлеушілердің коммуникативті-бағалау қызметіне жауап беретін жылдам жаңару мүмкіндігі. Осы тұрғыдан халықтың бағасы окказионалды қолданыстармен кеңінен тарады. Пандемия жағдаятына баға беру еркіндігі, оны әлеуметтік желіде ашық хабарлау мүмкіндігіне шек қойылмады. Осы тұрғыдан карантин, коронавирус, екпе сияқты негізгі ұғымдарға мағыналас (синонимдік) атаулар қалыптасты. Әдетте, бұл белгі тілде қажеттілігі бірнеше ретке күшейетін сыни жағдайларда ғана айқын көрінеді екен: сөйлеушілер олардың көз алдында не болып жатқанын жаңа тілдік бірлік ретінде сөздік қорына тез қабылдайды немесе ескілерін қайта ойластырып, оларға жаңа семантикалық мазмұн беріп қолданады.

Төртіншіден, лексика-грамматикалық жаңашылдықты арттыратын номинативті лексемалар екені анықталды. Коронавирустық бірліктердің лексика-семантикалық, тақырыптық тобы құрылды. Оны тез толықтыратын тірек сөздер (ковид, карантин, корона) жаңа атаулардың сөзжасамдық доминанты деп танылды.

Әдебиеттер

Громенко Е.С. (2021) О «ковидно-коронавирусных» процессах в русском языке 2020 года / *Studia Slavica* Volume 65: Issue 1 Dec 2021

Қазақстан және Covid-19: Медиа, мәдениет, саясат. (2021) – Алматы: «Deluxe Printery» баспасы, 2021 – 365 бет.

Сыдықов Е. (2020) Пандемия кезеңіндегі қашықтан оқыту – Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2020. – 435 с.

Пиязбаева А. Б., Дэвис Б. М. (2021) Коронавирустық пандемия кезінде қазақстандықтардың лексиконында пайда болған неологизмдер / *Тілтаным*, 2021/2 – 152 б.

Хасенов Б. Р., Адилова А. С., З. К. Картова (2022) Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі лексикалық инновациялар және семантикалық өзгерістер: ассоциативті сауалнама //Торайғыров университетінің Хабаршысы. – ISSN 2710-3528 Филологиялық сериясы. – № 2. 2022

Мадиева Г.Б., Алым Г. (2022) Ағылшын тіліндегі баспасөздегі неологизмдердің лингвомәдени аспектілері // БҚУ Хабаршысы. – 2(86) – 2022 – 111 -121 б

Пазилова Б.А. (2021) Қашықтықтан оқытуда инновациялық технологияларды қолдану// «Тәуелсіздік және тілдер: тілдік емес мамандықтарда шетел тілдерін оқытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік онлайн конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, 2021 – 282 бет.

Covidians? Quarantinis? (2022) Linguist explains how COVID-19 has infected our language. Доступно по: <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-april-22-2020-1.5540906/covidians-quarantinis-linguist-explains-how-covid-19-has-infected-our-language-1.5540914>.

Желтухина М.Р., Парамонова Д.В. (2020) Образ России в эпоху коронавируса: вербальная американская, британская и испанская медиатрансляция. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2020; 3:22-32.

Бабина Л.В. (2020) Неологизмы английского языка: репрезентируемые ими области знания, принципы и механизмы создания. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2020;3:72-81.

Nolle J., Hartmann S., Tinitis P. (2020) Language evolution research in the year 2020. Language Dynamics and Change. – 10 (2020):3-26.

Словарь русского языка коронавирусной эпохи. (2021) – Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, 2021 – 550с.

References

Kazakhstan and Covid-19: media, culture, politics.(2021) – Almaty: Publishing house "Deluxe printing", 2021 – 365

Sydykov Y. (2021) Distance learning during the pandemic-Nur-Sultan: introduction of L. N. Gumileva, 20207. – 435 p.

Piyazbayeva, Davis B. M. (2021) Neologism that appeared in the lexicon of Kazakhstan during the coronavirus pandemic / Tiltanyim, 2021/2 – 152 P..

Khasenov B. R., Adilova A. S., Z. K. Kartova (2022) Lexical innovations and semantic changes in the period of the Covid-19 pandemic: associative Survey //Bulletin of Toraigyrov university. – Philological series – ISSN 2710-3528. № 2. 2022.

Madiyeva G. B., Alym G. (2022) Linguocultural aspects of neologisms in the English-language Press // Bulletin of WKU 2(86) – 2022. – 111-121 p

Pazilova B. A. (2021) The use of innovative technologies in distance learning// Collection of materials of the international scientific and practical online conference "independence and languages: actual problems of teaching foreign languages in non-linguistic specialties". – Almaty, 2021 – 282

Covidians? Quarantinis? (2020) Linguist explains how COVID-19 has infected our language. "Yes," he said. <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-april-22-2020-1.5540906/covidians-quarantinis-linguist-explains-how-covid-19-has-infected-our-language-1.5540914>.

Zheltukhina M. R., Paramonova D. V. (2020) Image of Russia in the era of coronavirus: verbal American, British and Spanish media transmission. Actual problems of philology and pedagogical linguistics. 2020 №3 –22-32.

Babina L. V. (2020) Neologisms of the English language: representing the region of knowledge, principles and mechanisms of creation. Actual problems of philology and pedagogical linguistics. 2020 №3 –72-81.

Nolle J., Hartmann S., Tinitis P. (2020) Language evolution research in the year 2020. Language Dynamics and Change. 2020 № 3 –26.

Russian language coronavirus epochs. (2021) – St. Petersburg: Institute of linguistic Studies, RAS. 2021 –550 p.